

Eduard Dormans

HET LANDSCHAP BELAST GRONDBELASTING IN HET LAND VAN VALKENBURG TOT 1794

Abstract

Land tax registers provide a wealth of information on the history of landscapes. In the villages of Valkenburg County (1100-1794), land tax was the main source of government revenue, based on the traditional societal division between the privileged classes (gentry and clergy) and commoners. Throughout the 17th and 18th centuries, rising taxes and the unequal distribution of tax burdens generated growing resistance among the population, often with support from the central government, which was eager to increase revenues. Debates over tax reforms left behind a rich collection of legal records that offer a detailed view of the administrative landscape. This landscape was envisioned as a grid of homogeneous land parcels, each classified and taxed according to ownership. During the Habsburg rule in the latter half of the 18th century, this effort culminated in detailed surveys, cadastres, and provincial maps. This article highlights key developments in Valkenburg County's administrative landscape, using archival sources that have been largely neglected in historical research.

Inleiding

Wat zegt de grondbelasting ons over het landschap? Grond is uiteindelijk de basis van alle menselijke activiteiten. Het is, naast arbeid en kapitaal, een van de economische productiefactoren en als natuurlijke leefomgeving van de mens voortdurend aan verandering onderhevig. Met de arbeid van ontwateren, ontsluiten, verkavelen, kappen, beweiden, afplaggen, afbranden, ploegen en bemesten, tracht de mens de opbrengst van het land, dat tot zijn levensonderhoud dient, te maximaliseren. Landschap betekende oorspronkelijk landelijke omgeving, de 'landstreek' als woongebied, bestaande uit stukken natuur en cultuur.¹

Voor de soeverein waren van oudsher zijn eigen domeingoederen en grondheerlijke rechten (cijnzen, pachten) belangrijke inkomensbronnen. Toen deze uitgeput raakten werden de onderdanen aangeslagen, op het platteland meestal door een belasting op het grondgebruik. Grond was tot in de negentiende eeuw het economisch fundament onder sociale status en rijkdom. In de Nieuwe Tijd (vanaf 1500) nam de belastingdruk toe en leidde de wijze waarop in de feodale periode

¹ N. van der Sijs, *Chronologisch woordenboek: de ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen* (Amsterdam 2001). Landschap= landstreek, landelijke omgeving 1240; Landschap= schilderstuk, geschilderd landschap 1617.

de verdeling van deze belasting was georganiseerd tot steeds meer conflict. De gebruikelijke middeleeuwse voorrechten, verworven op basis van afkomst en traditie, raakten maatschappelijk omstreden. De oude belastingpraktijken moderniseerden: de belasting op basis van traditie en gewoonte moest wijken voor een belasting op economische waarde. Het landschap bestond voortaan uit economische eenheden: afgebakende percelen met een eigenaar, geclassificeerd naar het gebruik, opgemeten, gestandaardiseerd en gewaardeerd. De heffing van de grondbelasting was voortdurend in beweging en heeft daardoor omvangrijke archivalia nagelaten. Deze bronnen geven de onderzoeker toegang tot het 'fiscale landschap', het landschap gezien door de ogen van de fiscus, en de veranderingen daarin.

Dit artikel gebruikt de heffing van de grondbelasting in het voormalige Land van Valkenburg (1100-1794) om de aard van de veranderingen in het fiscale landschap te onderzoeken. Het Land Valkenburg was een van drie Landen van Overmaze (naast 's-Hertogenrade en Dalhem) die samen met het hertogdom Limburg een van de zeventien provinciën van de Habsburgse Nederlanden vormden. Bijzonder was dat, ten gevolge van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), de Landen van Overmaze voor de helft Spaans waren gebleven en voor de andere helft bestuurd werden door de Staten-Generaal (Partagetraktaat, 1661). Het verschil in de bestuurlijke aanpak tussen Brussel (Habsburgse-Spaanse, sinds 1713 Oostenrijkse-Nederlanden) en Den Haag (de Republiek) bleef niet zonder consequenties voor het fiscale landschap. Niettemin, in beide territoria verschoof de heffing, die gebeurde op basis van primitieve cijnsboeken en traditionele schatlijsten, steeds meer in de richting van door het centrale gezag afgedwongen en controleerbare procedures. Het belangrijkste hulpmiddel hierbij was het kadaster, al was dit bij het ontstaan van het fiscale landschap in Valkenburg als zodanig nog onbekend. Het bestuurlijke fiscale landschap dat ontstond in het feodale tijdperk werd gekenmerkt door de geprivilegieerde positie van geestelijkheid en ridderschap. Hoge belastingen door oorlogen en de opkomende geldeconomie leidden rond 1600 tot de eerste gedetailleerde plaatselijke vastleggingen van grondbezit en grondbelasting in de dorpen van Valkenburg. Gelijktijdsidealen waren in de zeventiende en achttiende eeuw de motor achter vele initiatieven om de grondbelasting te moderniseren. Met name in de Habsburgse gebiedsdelen leidde dit onder het bestuur van keizerin Maria Theresia (1717-1780) tot de inrichting van een modern kadaster voor de provincie Limburg (waaronder het Habsburgse deel van het Land Valkenburg). Dit had ingrijpende gevolgen voor de fiscaal-bestuurlijke praktijk.

Het kadaster als kaart van het fiscale landschap

Het belangrijkste hulpmiddel voor de overheid om een belasting over het gebruik van de grond vorm te geven is het maken van een kadaster. Met het kadaster wordt bijgehouden welke grondstukken en opstallen er in een duidelijk afgebakend gebied aan bepaalde personen toebehoren. Eigendomsverhoudingen, bouwplan en maatvoering worden daarbij vastgelegd volgens wettelijke eisen. Het fiscaal-administratieve landschap wordt hierdoor met een raster van onderling vergelijkbare percelen geïnventariseerd. Van elk perceel is bekend wie belasting betaalt en hoe het belastingbedrag moet worden berekend, hetzij naar rato van oppervlakte, gebruik of opbrengst. De administratieve ordening van natuur en samenleving volgens het kadaster is natuurlijk een verregaande simplificatie van de fysieke werkelijkheid, met als voornaamste doel fiscale extractie. Het brengt een landschap in kaart zoals gezien door de ogen van de moderne (fiscale) staat met het doel om de gebruikers ervan te belasten.²

Het woord kadaster is afgeleid van het Latijnse 'capitastrum' (hoofd), een Romeinse hoofdelijke belasting gebaseerd op bezit van onroerend goed.³ Ondanks de beperkte doelstelling is elk kadaster in beginsel een toegang tot kennis van het fysieke landschap, als een opsomming van belastingplichtige percelen, wijze van verkaveling, eigendom, gebruik, ligging en andere data ten behoeve van economische, sociale of geografische geschiedschrijving.⁴ In Europa zijn middeleeuwse grootgrondbezitters zoals kerken en kloosters en lokale heren de eersten die, omstreeks 1100, met het registreren van hun grondbezit zijn begonnen. Voor het zuiden van Frankrijk wordt zelfs een continuïteit verondersteld van het Romeinse fiscale apparaat, bestaande uit kadasters, schatlijsten en belastingen onder keizer Diocletianus, tot de tijd van de Merovingen en Karolingen. Het is een hypothese, want op overgeleverde documenten kan deze aanname niet worden gebaseerd.⁵ Die dateren in Zuid-Frankrijk eerst uit de dertiende eeuw. In de Languedoc verschenen de eerste overzichten (primitieve leggers), 'compoix' genoemd, die als basis dienden voor het heffen van de taille (grondbelasting) over boerenland. Ze bevatten per perceel

2 J.C. Scott, *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven/Londen 1998) 49.

3 https://nl.wikipedia.org/wiki/Kadaster_geraadpleegd_op_17/4/2024.

4 Al opgemerkt door: M. Bloch e.a., 'Les plans parcellaires', *Annales d'histoire économique et sociale* 1 (1929) 60-70.

5 J. Durliat, *Les finances publiques de Dioclétien aux Carolingiens* (284-889) (Sigmaringen 1990) 97-106, en de kritiek hierop door G. Depeyrot in *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 50-5 (1995) 1121-1123. https://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1995_num_50_5_279418_t1_1121_0000_001geraadpleegd_op_17/04/2024

gegevens over de oppervlakte, de aard en de waarde van de grond, gebaseerd op opmetingen van landmeters en verklaringen van de belastingplichtigen per lokaliteit.⁶ Een ander voorbeeld is het Domesday Book (Liber de Wintonia, 1086) in Engeland. Dit gedetailleerd overzicht in het Latijn van bezittingen en eigenaren in 1066 werd samengesteld in opdracht van Willem de Veroveraar om belasting te kunnen heffen.⁷

In Noordwest-Europa zijn de cijnsregisters en vastleggingen van Vlaamse en Hollandse kust- en poldergebieden oude bronnen voor de kennis van het landschap. Cijnsregisters ontstonden in de twaalfde en dertiende eeuw. Vanaf de vijftiende eeuw registreerden gezworen landmeters de eigendomsrechten van het vastgoed in de waterschappen, met soms ook de pachters en gebruikers, om op die manier de waterschapslasten te verdelen.⁸ De grote kracht van cijnsregisters ligt in de lange periode waarin ze vaak consequent zijn bijgehouden. Om deze reden vormen deze reeksen, die soms lopen van de veertiende tot de negentiende eeuw, een prachtige bron voor allerlei soorten historisch onderzoek.⁹ Deze registraties zijn voorlopers van het moderne kadaster. Hun bruikbaarheid werd bevestigd door diverse onderzoeken, zoals een reconstructie van de geschiedenis van het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn door Rolf Hackeng.¹⁰ Jan Huiting slaagt er in zijn proefschrift uit 2020 over de West-Utrechtse domeinen in om het middeleeuwse landschap terug tot leven te brengen. Aan de hand van cijnsregisters van kerkelijke instellingen reconstrueert hij eigendomsverhoudingen en exploitatievormen tot in de achttiende eeuw, gegevens die veel zeggen over de samenleving destijds.¹¹

De eerste gedocumenteerde indeling van het territorium Valkenburg dateert uit 1491. Vertegenwoordigers van de belangrijkste dorpen werden al langer opgeroepen om met de ridderschap en kloosters te beslissen over het toestaan

6 M. Touzery, 'Cadastrés en Europe à l'époque moderne: modèles continentaux et absence anglaise', in: *De l'estime au cadastre en Europe, XIIIe-XVIIIe siècles. L'époque moderne. Actes du colloque tenu à Bercy les 4 et 5 décembre 2003*. Introduction (Parijs 2007).

7 https://en.wikipedia.org/wiki/Domesday_Book geraadpleegd op 17/04/2024.

8 R.J.P. Kain en E. Baigent, *The Cadastral Map in the Service of the State: A History of Property Mapping* (Chicago/Londen 1992) 11-32.

9 <https://www.bhic.nl/onderzoeken/hulp-bij-onderzoek/cijnsregisters>; in het bijzonder voor onze regio G. Van Synghele en P. Nève, *Een veertiende-eeuws register van de cijnsen van de Brabantse hertog in Lenculen en Maastricht. Bron voor de historische topografie van Maastricht en omgeving* (Maastricht 2017).

10 R.A.W.J. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006).

11 J. Huiting, *Domeinen in beweging: Samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd* (Groningen 2020). <https://doi.org/10.33612/diss.128405108>. En in dit verband: G. de Langen en H. Mol, 'De graaf in het veen. Over middeleeuws grootgrondbezit en de regie over de ontginningen in Zuidwest-Friesland', *De Vrije Fries* 103 (2023) aldaar 48-72.

van de landsheerlijke bedde (dwingend verzoek tot het betalen van belasting). De bedde werd toen gelijkelijk verdeeld over de vier hoofdbanken: Heerlen, Meerssen, Beek en Klimmen, elk met hun onderbanken en gehuchten.¹² Belastingplichtig waren de inwoners, ook wel 'laten' genoemd. De 'laat', in de Middeleeuwen nog een 'onvrije' boer, kon in principe als vrije man beschikken over zijn percelen, maar meestal bleef de oorspronkelijke adellijke eigenaar of klooster recht houden op een jaarlijkse cijns en een afdracht bij vererving of verkoop van het bezit. De van oorsprong door de landsheer aan zijn ridderschap uitgegeven territoria, de 'leenen', vielen hier fiscaal en juridisch niet onder. Leengoederen ressorteerden niet onder de plaatselijke schepenbank maar onder het landsheerlijk leenhof te Valkenburg. Afhankelijk van de plaats besloegen de gronden met de status 'leen' soms de helft van de oppervlakte binnen een bank.

De bedes in de veertiende en vijftiende eeuw werden waarschijnlijk nog niet opgebracht door een grondbelasting. De heffing uit 1491, door de Staten voor een periode van vier jaar goedgekeurd, werd over de naar schatting 1500 haardsteden in het land omgeslagen.¹³ In deze bedde waren de geestelijkheid en ridderschap vrijgesteld; in andere gevallen kregen ze een aparte aanslag. Onder Habsburgs bewind werd deze vrijstelling rond 1550 voor de geprivilegieerde standen minder vanzelfsprekend. Rond 1600 droegen de hoofdbanken samen twee derde van de bedde, en de leenen een derde volgens een verdeelstaat die de 'matricule' werd genoemd.¹⁴ De verdeling binnen de stand werd onderling geregeld. Eerst met de toename van het aantal bedes werd op het platteland waarschijnlijk niet het bezit van huis en haard aangeslagen, maar ieders gebruik van akkers en weiden gekozen als de beste maatstaf voor de draagkracht van de ingezetenen.

De verdeling van de grond in van oudsher adellijk bezit (de 'leenen') en de grond in handen van de plattelandsbevolking (de 'laten') is praktisch ongewijzigd tot het einde van het Ancien Régime blijven bestaan. De 'laten' werden niet persoonlijk aangeslagen maar collectief, gerepresenteerd door de hoofdbanken met hun onderbanken, dorpen, gehuchten en kerspels. Naar het model van de cijnsboeken zijn de eerste schatlijsten binnen de dorpscollectieven opgesteld om ieders bijdrage in de belastingaanslag 'pro rata' vast te stellen. In de zestiende en zeventiende eeuw ontstonden zo de eerste primitieve kadastrers, waarbij eigendomsverhoudingen via een periodiek gehouden 'aanbreng' van percelen werden geactualiseerd. Naast de

12 K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen voor het Hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze* (Bussum 1977) LIV.

13 L. van Hommerich, *Korte verhandeling over de corporatieve staatsvorm in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas tijdens de late middeleeuwen* (Leuven 1937) 13, 28.

14 Bij de 'leenen' werden meegeteld de 'vrije' heerlijkheden: Hoensbroek, Wijnandsrade, Vaersrade, Elsloo, Eckelrade, Terblijt.

naam van de eigenaar of gebruiker, was de oppervlakte, het gebruik (akker, weide, hof, huis) en de ligging (veldnaam of aan de hand van 'reigenoten' / buren) vermeld. De collecteur (ontvanger) werkte met een lijst waarin de oppervlakte van ieders bezit overzichtelijk was gesommeerd, het zogenaamde 'bundertal'. Jaarlijks werd op de dorpsvergadering de belastingaanslag berekend. Moest er 3000 gulden worden opgebracht voor de uitgaven en de oppervlakte van het dorp was 750 bunder, dan werd de collecteur opdracht gegeven van elke bunder vier gulden te innen. Bij iemand die met bijvoorbeeld drie bunder in de lijst stond haalde de collecteur 12 gulden op.

Tabel 1. Procentuele verdeling volgens de Staatse en Spaanse 'matricules' na 1662 over de hoofdbanken, heerlijkheden en 'leenen' van Valkenburg

Matricule (na 1662)	Dorpen		Leengoederen	
	Spaans	Staats	Spaans	Staats
(In 100 gulden)	VB	VB	VB	VB
Geulle		4,24		0,35
Borgharen		3,00		
Itteren		1,73		
Houthem		1,68		0,50
Meerssen		6,48		0,52
Ulestraten		3,33		0,10
Amby		3,55		0,15
Bunde		1,85		1,79
Hoofdbank MEERSSEN		25,85	0,00	3,40
Klimmen		3,67		
Schimmert		4,05		
Nuth	7,14		0,59	
Hulsberg		3,61		0,47
Eysden		4,25		
Herckenraede		2,38		
Oud-Valkenburg	4,17		3,03	
Strucht	2,05		0,66	
Schin op Geul	2,48			
Hoofdbank KLIMMEN	15,84	17,96	4,28	0,47
Berg		1,16		
Bemelen		1,19		
Beek		12,45		1,92
Geleen	12,64		5,53	

Spaubeeck	3,62			
Schinnen	7,59		1,12	
Hoofdbank BEEK	23,84	14,79	6,65	1,92
Heerlen		16,41		17,92
Oirsbeek	5,88			
Brunssum	3,92		10,75	
Jabeek	3,92			
Schinveld	3,92			
Schaesberg	1,60		2,29	
Hoofdbank HEERLEN	19,23	16,41	13,04	17,92
Hoensbroek	9,60			
Wijnandsrade	6,41			
Vaesrade			1,11	
Elsloo				
Eckelrade				0,48
Ter Blijt				0,82
HEERLIJKHEDEN	16,01	0,00	1,11	1,30
TOTAAL	74,92	75,00	25,08	25,00

[HCL, LvO, inv.nr. 627, 3881 en Archives de l'État à Liège, États du duché de Limbourg et des pays d'Outremeuse [B9] inv. nr. 3916]

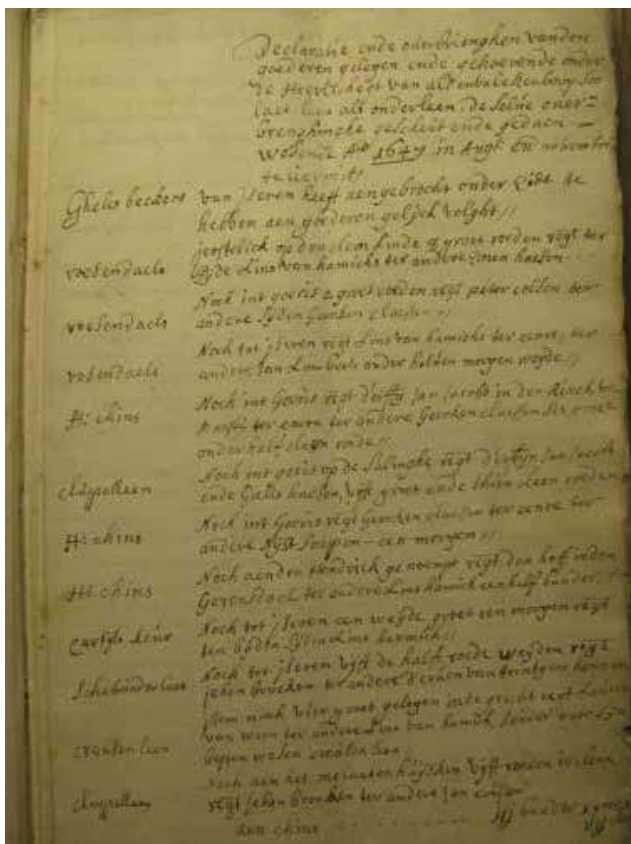
Het Valkenburgs landschap verkaveld

De oudste bekende aanbrengh in Valkenburg is die van de schepenbanken Eijsden en Breust uit 1619.¹⁵ Eraan ten grondslag lag een geschil over de oppervlakte belastbare grond in elke jurisdictie. Binnen het gecombineerde territorium van Breust en Eijsden kon een perceel behoren tot de jurisdictie van een van de beide schepenbanken zonder dat er enige logica in de ligging van de percelen te ontdekken was. Traditioneel behoorde een derde tot Eijsden en twee derde tot Breust. Na bewerking van de aangiftes door beide schepenbanken lag er een naamlijst met opgeteld 2568 bunder schatbare grond verdeeld naar jurisdictie.¹⁶ Er bleek dat Eijsden 200 bunder miste om aan het traditionele derde deel van het aantal

15 J.L.H. Hartmann, *Reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10-19^e eeuw)* (Assen/Maastricht 1986).

16 Boender of bunder (Maastricht en Valkenburg): oppervlaktemaat van 8288 m² verdeeld in 4 morgen, 20 grote roeden of 400 kleine roeden.

bunders te voldoen. Die verhouding werd in 1624 gerepareerd toen 200 bunder aan willekeurige percelen van Breust naar Eijsden werden overgeboekt. Hiermee was de basis voor de schatheffing weer rechtgetrokken, zij het dat een viertal grootgrondbezitters niet in de aanbreng was meegenomen. Ook de 'inculte' (woeste) gronden ontbraken. Al met al kon met deze gegevens 90 procent van het veld door onderzoeker Jan Hartmann gereconstrueerd worden, omdat de meeste percelen nog herkenbaar waren op de kadasterkaart uit 1832.¹⁷

Afb. 1: Declaratie ende overbrienghen van den goederen gelegen ende behoerende onder de heerlicheyt van Aldemalckenborg [HCL, LvO, inv.nr. 7637]

17 J.L.H. Hartmann, *Reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10-19^e eeuw)* (Assen/Maastricht 1986).

De onder ede afgegeven aangiftes van de ingezetenen waren dus de basis voor het opleggen van de aanslag. De systematische opname van alle percelen binnen een gemeente door landmeters was eerder een uitzondering. Meestal vormden klachten van inwoners de aanleiding van een door de regering voorgeschreven inventarisatie, een zogenaamd 'dénombrément'. Alle eigenaars werden opgeroepen om voor de secretaris en commissarissen van de schepenbank hun bezit aan te geven. Naar aanleiding van het Brusselse regeringsreglement voor de provincie uit 1680 zijn in vele plaatsen van Valkenburg deze lijsten vernieuwd.¹⁸ In 1676 heeft Geleen door landmeter Jan Bollen een 'legger' laten maken waarbij alle grond in de gemeente werd opgemeten, omschreven en op eigenaar geregistreerd.¹⁹ De legger werd direct gevolgd door de 'schatcedule'; dat was dan ook het waarschijnlijke doel van deze meting: het bepalen van de aanslag voor elke inwoner. Onderscheiden werden laatgoederen, leengoederen en de 'buitenste leenen'. De 'buitenste leenen' lagen buiten de gemeentegrenzen van Geleen, in Beek en deels in Schinnen, maar waren gedeeltelijk belastingplichtig onder Geleen. De meting kwam uit op 1075 belastbare bunders, 720 bunder laatgoed en 320 bunder leengoed. Daarnaast werden de tiendheffers (waarbij tien of twaalf bunder grond onder de tiende voor één bunder in de schatlijst kwam) aangeslagen voor 35 bunder. 84 bunder toebehorend aan de heer van het graafschap, prins de Ligne, werden niet opgenomen en niet belast.

In Oud-Valkenburg (Spaans) brachten ongeveer 175 grondeigenaren in 1686 hun bezit aan. Ze woonden meestal in Sibbe, IJzeren of buiten de grenzen van de heerlijkheid, in Vilt, Scheulder of Gasthuis. Het waren meer dan duizend percelen, 508 bunders groot, waarvan 391 bunders 'laat'.²⁰ Vijfentwintig aanbrengrers bezaten meer dan vijf bunder, zo ongeveer het bestaansminimum van een boerenbedrijf in die tijd. De leengoederen, naar schatting 374 bunders groot, zijn hierin maar voor 117 bunders meegenomen; de grote adellijke complexen ontbraken. De vier grootste leenen waren in adellijk bezit en als hoeve verpacht: Schaloen, Genhoes, Villaerts (Sibberhuske) en Hellinxhof (Sibbe). De overige leenen waren versnipperd geraakt en werden door tientallen houders (spletten) aangebracht.

De laatgronden verwezen meestal naar de laathof of cijnskaart waaruit zij

18 *Règlement pour la province de Limbourg et pays d'Outremeuse* (Brussel, 6 februari 1680, herdruk 1686).
 19 RegioArchief Sittard-Geleen, Bestuursarchief gemeente Geleen [130] inv.nr. 1, 'Register van generale meetinghe der graeffschappe Geleen van alle de goederen daer binnen gelegen, door Joannes Bollen, gemeten in 1676, gerenoveerd in 1706, den 17^e mei'. 1 deel
 20 Historisch Centrum Limburg (HCL), Archieven van de Landen van Overmaas (LvO) [01.075], inv.nr. 7596; afschrift van LvO, inv.nr. 7638 ('Rapport gedaan in volge placcaet van sijne catholycke majesteit', april 1686).

Aan het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw leidden klachten over de inning van de bede in de provincie Limburg en Overmaze tot onderzoeken door Brusselse commissarissen. In maart 1597 waren het inwoners van Herve en Charneux die hun beklag deden over de ongelijke verdeling, onterechte vrijstellingen en hoge kosten van de bede, gevolgd door klachten uit Overmaze in 1605. Deze onderzoeken leverden echter weinig op, buiten principeverklaringen zoals het bestuursreglement van 1598, terwijl processen voor de Raad van Brabant verzandden.²⁶ In 1613 waren het klachten van inwoners van Meerssen die leidden tot een nieuw onderzoek door de Raad van Brabant naar belastingheffing in het Land van Valkenburg. Daarbij ging het over (vermeende) verduisteringen van belastinggeld door de bestuurders.²⁷ De reglementen werden aangescherpt, onder andere met een order uit 1628 om nieuwe kadasters aan te leggen. Veel effect had het niet: de Valkenburgse Staten beriepen zich op hun privileges en lieten alles bij het oude.

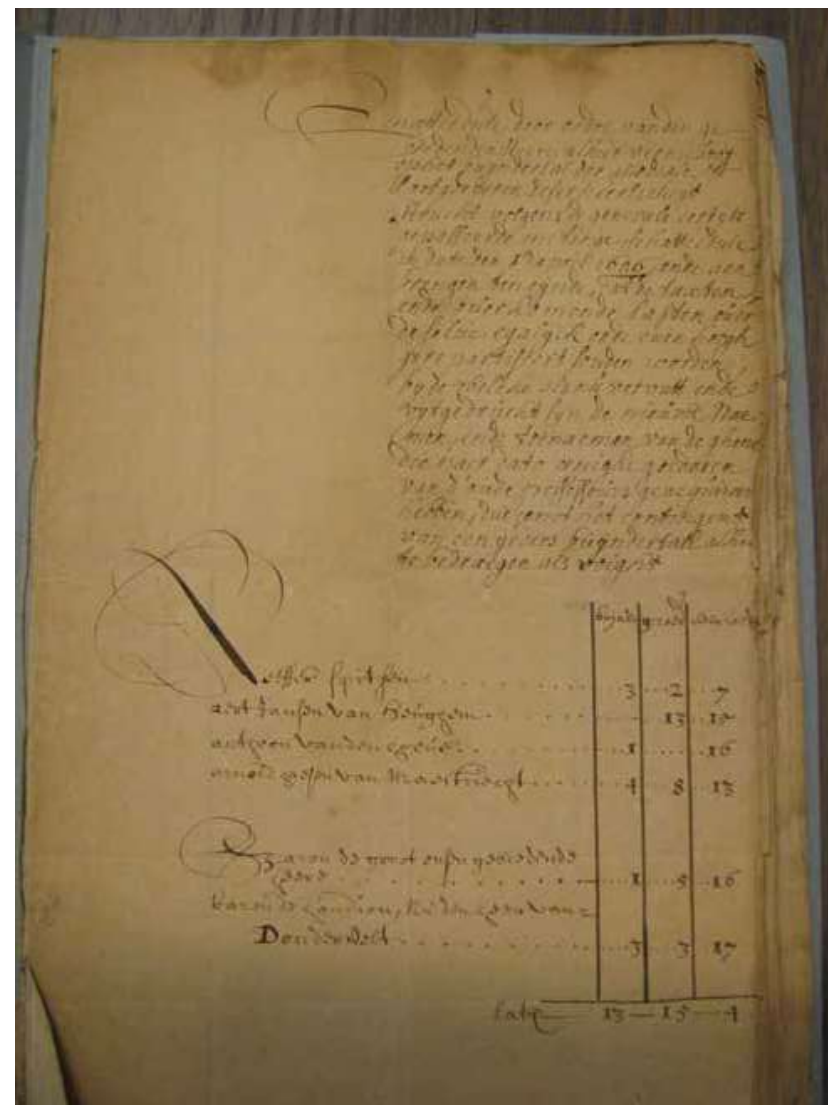
Na de deling van de Landen van Overmaze in 1661 verloren de hoofdbanken zelfs hun vertegenwoordiging in de Staten. In het Staatse deel doordat de lokale schepenen van de vier hoofdbanken werden vervangen door buitenstaanders: lieden met een calvinistische geloofsovertuiging, meest juristen uit Maastricht.²⁸ In het Spaanse gebied waren alleen de heerlijkheden overgebleven, en die hadden vanouds geen eigen afgevaardigden in de Staten, maar werden geacht vertegenwoordigd te zijn door de Ridderschap. De banken moesten er een lange juridische strijd voor voeren om weer toegang tot de Staten te krijgen en zeggenschap over de belastingpenningen. Dorpsvergaderingen brachten geld bij elkaar, huurden juristen in en voerden lange processen tegen de zittende regenten. Daarbij kregen de 'muiters' de steun van adellijke families die zich ook door de 'heersende klik' buitengesloten zagen.²⁹ Het nieuwe reglement dat in 1680 door Brussel werd afgekondigd ging met name over de inrichting van het financiële bestuur en betekende een overwinning voor de dorpen (als derde stand of 'tiers' aangeduid). Maar zelfs daarna moesten er koninklijke commissarissen aan te pas komen om de afgevaardigden van de banken tot de Statenvergadering toegang te geven. Het 'règlement

26 B. Dumont, *Les communautés villageoises dans les pays de Dalhem et de Limbourg XVI-XVIII siècle*. Genève, structures, évolution (Brussel 1994) 543.

27 H. Weinberg, 'Corruptie, fraude en falend bestuur in de Landen van Overmaas? Bede en militaire lasten als bestuurlijke uitdaging in de jaren 1600-1640', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 148 (2012) 55-116.

28 W.A.J. Munier, 'De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht in 1632 tot aan het eind van de zeventiende eeuw', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 123 (1987) 42-145.

29 'Mutins' (muiters) werden ze door de zittende regenten in de Staten genoemd.

Afb. 2: 'Schatcedule' of 'cohier' vermeldende het bundergetal, opgemaakt door order van de heer, dit laatste met twee afschriften, 1686 [HCL, LvO, inv.nr. 8033]

additional', specifiek voor Valkenburg, regelde in 1687 de bevoegdheden van de twee door de dorpen gekozen commissarissen.³⁰

In Staats Valkenburg waren de disputen tussen ridderschap en hoofdbanken na het verzetten van de wet in 1661 verdwenen. De Staten-Generaal lieten het oude Spaanse systeem ongewijzigd bestaan. Voor de inkomsten uit de onteigende kerkelijke bezittingen en de koninklijke domeinen had de 'Hollandse' rentmeester jacht gemaakt op de oude cijnsregisters en leggers. Aan de 'matricule' en de lokale belastingen werd echter niet getornd. Fiscaal werd het Overmase aandeel in de bede in twee gelijke helften verdeeld. In Valkenburg werd met leenen en banken zodanig geschoven dat de quote in de Spaanse bede (20.571 gulden 'swaer' 8,5 stuiver) voor twee derde deel Staats (13.088 gulden) en een derde deel Spaans (7457 gulden) kwam te bedragen.³¹ Daar bleef het echter niet bij: de Hollandse quote ging naar 31.200 gulden, de Spaanse naar 11.520 gulden.

Nieuwe belastingen en met name de zo gevreesde Hollandse imposten (accijnzen op levensmiddelen) zijn door de Staten-Generaal in Overmaze niet geïntroduceerd; dat was door de versnipperde grenzen waarschijnlijk ook praktisch onuitvoerbaar. Een poging in 1665 om een personele omslag op de ingezetenen in de vorm van een 'honderdste of tweehonderdste penning' (1 of 0,5 procent) over vermogens ('Capitaele Impositie') in te voeren leed schipbreuk. Het samenstellen van de benodigde kohieren waarmee de commissarissen in Maastricht intussen toch maar gestart waren leidde ook tot weinig bevredigende uitkomsten. De zaak is afgedaan met een eenmalige 'extra ordinarius' opslag op de bede van 50 procent (15.600 gulden).³²

Na afloop van de 'Franse oorlogen' probeerde (na 1720) de Raad van State opnieuw het inkomen uit de Staatse landen van Overmaze te vergroten. In 1726 brachten de commissarissen uit de Raad van State verslag uit, of beter, gaven ze een overzicht van de financiële toestand van de dorpen in de drie landen over de jaren 1725 en 1726. Dat leidde tot nogal wat vragen over de heffing van de grondbelasting. Opmerkelijk was bijvoorbeeld de mededeling dat in Gulpen (Staats 's-Hertogenrade) 1922 bunder in de schatting vielen, maar dat daarnaast 200 bundel 'zoek' waren of 'verswegen' werden; in vroegere tijden was plaatselijk namelijk 2100 of 2200 bundel belast. Aanbevolen werd de ontduikers op te sporen, te belas-

30 HCL, LvO, inv.nr. 776, bevat een uitgeschreven concept-pleidooi (omstreeks 1680, mogelijk zelfs na publicatie van het reglement van 1680), waarin een vertegenwoordiger van de banken ongekend fel van leer trekt tegen de adellijke Statenleden en commissarissen.

31 Tot 1690 was de gulden swaer brabant (Brussels rekengeld) 1,666 guldens licht maestrichter koers, dus ongeveer 1 gulden hollands. De Spaanse provinciale bede was 72.000 guldens swaer; twee zevende deel was de quote van Valkenburg (20.571 guldens)

32 HCL, LvO, inv.nr. 3616, Recessen van de Staten, brief aan Staten-Generaal van 17 maart 1665.

ten en te beboeten.³³ Of dat de reden was voor de nieuwe aanbreng te Gulpen in 1732 is onbekend.³⁴ Het rapport dat de Maastrichtse burgemeester Pesters in 1730 uitgebracht kwam op deze kwestie terug met de opmerking dat het op die manier ontduiken van de grondbelasting wellicht ook in andere plaatsen het geval kon zijn. De enige oplossing zou zijn om in verdachte plaatsen een 'generale meetinge' te organiseren. Dat de verschillen in de omslag per bundel per plaats aanzienlijk uiteenliepen had zeker ook de achterdocht van de leden van de Raad van State versterkt. Maar zoals Pesters toelichtte was dat een gevolg van de door de Raad van State overgenomen oude Spaanse 'matricule'. Pesters betoogde dat deze sleutel juist door zijn ouderdom vertrouwd kon worden en waarschijnlijk niet alleen rekening hield met de oppervlakte maar ook met de vruchtbaarheid van de belaste percelen in elk dorp en misschien ook met inkomen van gemeentenaren verdiend door het weiden van vee op gemeentegrond. Tenminste, anders kon hij niet verklaren waarom de dorpen van 'immemoriabele tijden hebben geacquiesceert sonder de minste klagt'. Deze bunders aanpassen zou moeilijk gaan 'zonder grote confusie en beswaren' op te roepen, want de winst van de ene plaats zou verlies in de andere plaats betekenen. Binnen de dorpen vond de sub-repartitie naar bunders plaats en zo het ene stuk al meer dan het andere belast was, de eigenaren wisten dit en hadden de ongelijke grondbelasting in de prijs van de grond verdisconteerd. Zodat, als de grond naar rato van het bundergetal in de schatting deelde, zoals dit al zo lang gebeurde, men kon uitgaan van een evenwichtige verdeling van de lasten over de grondeigenaren.³⁵

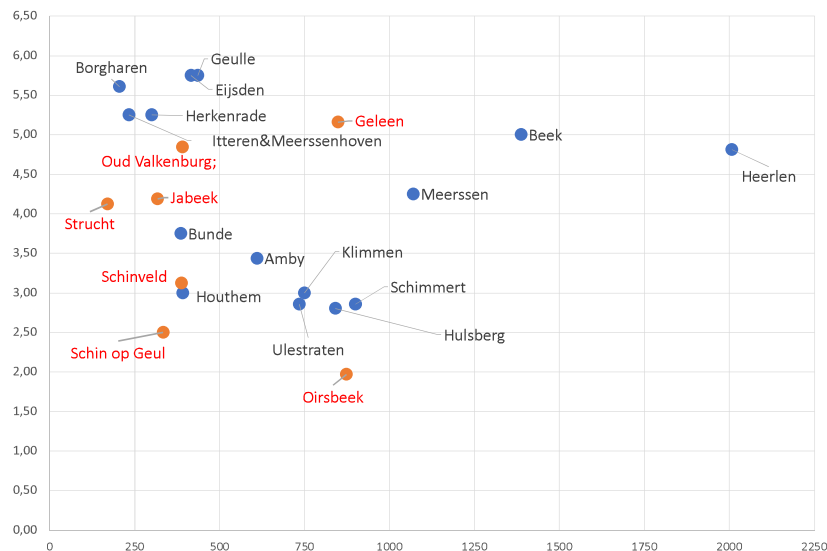
Dat was wel een heel optimistische voorstelling van zaken, gezien de verschillen tussen de plaatsen die meer dan 100 procent bedroegen, zoals grafiek 2 laat zien. Dat de Raad van State er toch niet helemaal gerust op was blijkt ook wel uit het feit dat er in de jaren daarna op verscheidene plaatsen een nieuwe aanbreng georganiseerd werd.

33 Nationaal Archief 1.01.02, Inventaris van het archief van de Staten-Generaal, (1431) 1576-1796, inv.nr. 9020, Verslag van de commissarissen deciseurs Vegelin en van Haersolte 1726.

34 HCL, LvO, inv.nr. 8855, Bekendmaking van schout en schepenen van te houden zitdagen om ingevolge resolutie van H.H.M. van 5 december 1731 de 'aanbreng' (aangifte) van onroerende goederen op te nemen tot het formeren van een legger. 1732, 1 stuk en LvO, inv.nr. 8856, 'Collatie van den nieuwen aanbreng Anno 1732 tegens het oudt leggerboek der hooftbank Gulpen', 1 deel.

35 HCL, LvO, inv.nr. 20117, Rapport Pesters 1730.

Grafiek 2. De plaatselijke omslagen in guldens Hollands per bunder in het Land van Valkenburg (y-as) en oppervlakte (x-as) (omstreeks 1726)

[Staatse dorpen (blauw) HCL, LvO, inv.nr. 20117, Rapport Pestors; Habsburgse dorpen (rood) HCL, LvO, plaatselijke dorpsrekeningen 1725-1726]

Vaak waren het relatieve buitenstaanders die de plaatselijke belastingpraktijken op de korrel namen. Als voorbeeld van een goed gedocumenteerd conflict dat werd uitgevochten voor de Raad van State kan een zaak uit Margraten (Staats's-Hertogenrade) dienen.³⁶ 'Buijtengeërfde' grondeigenaren, met name Maastrichtenaren, namen het daarbij op tegen de collecteur, de plaatselijke heer en notabele ingezetenen. Ze maakten bezwaar tegen de hoge belastingaanslag en een groot aantal misstanden, zoals het buiten de omslag laten van 50 bunder (waaronder alle landerijen van de heer en de pastoor), het niet belasten van tienden (driekwart van de bunders viel onder de tiende), de ondemocratische besluitvorming op de dorpsvergadering door de 'despotycquen handel van den gebiedende heere en ongeërfde regenten', en verduisteringen gepleegd door de

36 HCL, LvO, inv.nr. 9286, Reglement over de Bancke van Margeraten, in 1715 te Maastricht zijn uitgegeven als: seer dienstig voor allen de Officianten in de dry Landen van Overmaeze partagie van Haer Hoog Mogende.

collecteur, die naliet ontvangen belastingen met de bank te verrekenen. Na een aantal mislukte pogingen kon, na interventie van hogherhand, de woordvoerder van de klagers, Aegidius Van de Wyer, als nieuwe collecteur beginnen aan zijn taak. Na de nodige strijd met het kapittel van Aken (tiendheffer), de heer pastoor en de afgezette schatheffer Hendrick Emonts, werd in 1720 als resultaat van de achterstallige belastingen een positieve bate van 8542 gulden licht opgevoerd. Dat was bijna evenveel als de jaarlijkse begroting van de bank. 100 bunder meer dan voorheen stonden er in de schatlijst. Enkele jaren kon men volstaan met een omslag van acht in plaats van meer dan tien gulden licht per bunder, zoals voorheen.

De Raad van State trad in 1753 ook op tegen de regenten van de hoofdbank Heerlen. Die hadden in 1751 de order gekregen het bundergetal binnen die gemeente opnieuw op te nemen, maar legden volgens de Raad daarbij een 'grote slapheid' aan de dag. Het gemeentebestuur antwoordde dat het daar zeker niet aan lag. Ze waren net druk bezig met het 'presielijk executeren ten aansien van de verduisterde bundergetallen en het formeren van leggerboeken', maar er waren problemen met eigenaren uit verscheidene 'cantons', waaronder Ubachsberg en Colmont, de hof Meulenberg, gehuchtenaren van Benzenrade en diverse particulieren, onder wie de weduwe van wijlen burgemeester De Loneux. Zij hadden namelijk wel het exacte bundergetal opgegeven, maar daar het zeer slecht en onvruchtbaar land betrof, nog slechter dan van de heide onder Heerlen, was in de oude schatlijst het bundergetal aanzienlijk lager dan in de vernieuwde aanslag.³⁷ Er werd dus, zoals Pestors in 1730 al had aangenomen, een correctiefactor toegepast om te komen van legger naar schatlijst, waardoor de productiviteit van de grond kon worden meegenomen. Welke factoren dat waren en hoe ze tot stand kwamen, hierin verstrekken de bewaard gebleven archieven van de schepenbank geen inzicht.

Door voortdurende geldnood en achterstanden ten gevolge van de vele oorlogen en bezettingen werd er van hogherhand ook geijverd voor het te gelde maken van de 'inculte' gemene gronden, die in diverse Valkenburgse plaatsen omvangrijk waren. Het bracht geld in kas en vergrootte de basis voor de grondbelasting. Dat voor kleine boeren het weiden van schapen, geiten, runderen en varkens op de gemeentegronden een levensnoodzakelijke bijverdienste was, telde niet mee. Daarover kon namelijk nauwelijks belasting worden geheven.

In 1655 werden schulden ad 10.000 gulden die de Staten van Valkenburg schuldig waren aan de gebroeders Buirette uit Aken geruild tegen grote stukken van de Heerlense heide. Die werden gevoegd bij het door de Buirette's in 1650 verworven landgoed Meesenbroek. Het verlies aan inkomen voor de gemeente Heerlen

37 Rijckheydt, Centrum voor Regionale Geschiedenis [HCL-Heerlen], Schepenbank Heerlen [001] inv.nr. 163.

Afb. 3: Legger der bank Houthem, 1777. Heemkundevereniging Houthem-St. Gerlach, M.W. Suijkerbuijk. [HCL, LvO, inv.nr.6605]

werd gecompenseerd. De bespaarde interest (6,25 procent) op de schuld kregen de leenen (een kwart) en laten (driekwart) van Heerlen jaarlijks in mindering op de belasting.³⁸

Om de schulden, veroorzaakt door de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), te verminderen drong ook de Brusselse regering aan op de privatisering van het 'gemeene' dorpsbezit. In Oud-Valkenburg leidde dit tot heftig verzet en tumult van de 'mindergeërfden' op de dorpsvergadering. De plaatselijke notabelen maakten zich echter vooral sterk voor het voorstel uit ergernis over de schade die door het drijven van de dieren op de akkers en door overbeweiding werd veroorzaakt. De verkoop zou aan deze, in hun ogen schandelijke, praktijken een halt toeroepen.³⁹ Er was echter nauwelijks iemand geïnteresseerd in de schrale en weinig bruikbare percelen.

Het Staatse bestuur had rond 1770 ook plannen om de Graetheide onder de veertien kerspelen, die er al eeuwenlang gebruik van maakten, te verdelen. In 1775

werd heel wat tijd besteed aan het vaststellen van de grenzen van de Graetheide. Samen met landmeters en burgemeesters werden 90 grenspaaltjes rond het gebied gezet. In totaal kwam men uiteindelijk op 2235 bunder, waarvan er 400 al ontgonnen was. Men kon het echter niet eens worden over de verdeling van deze oppervlakte. Dat verhinderde echter niet dat de inwoners uit de gemeenten Geleen, Sittard, Stein en Beek hun reeds gestarte verkaveling in percelen voortzetten.⁴⁰

Gelijkheidsidealen van het verlicht absolutisme

De Europese oorlogen in de zeventiende en achttiende eeuw leidden tot hogere belastingen voor de burgers. Een verbeterde kadastrale vastlegging moest voorkomen dat deze ontdoken werden. De beste manier om belastingen te heffen en eerlijker te verdelen stond volop in de belangstelling van de beginnende leer van de staathuishoudkunde, zoals de fysiocratische school. Een heffing aan de bron van alle welvaart, de grond, werd gezien als de ideale belasting. Maar dan moest wel iedereen aangeslagen worden. De ongelijke verdeling van de lasten en de hoge belastingdruk veroorzaakt door de vele vrijstellingen die de 'taille' kende, leidden al in de zeventiende eeuw tot het inzicht dat alle burgers door de staat in gelijke mate of in ieder geval in verhouding tot hun mogelijkheden belast moesten worden. Of zoals Pierre Le Pesant de Boisguillebert het in 1697 beeldend uitdrukte: als er veertig trekpaarden nodig zijn om een lading van Lyon naar Parijs te brengen en er worden er steeds maar drie ingespannen, dan zal de vracht zijn bestemming niet bereiken.⁴¹ Helaas voor de Franse monarchie liepen alle hervormingsvoorstellen tot 1789 stuk op het verzet van de geprivilegieerde standen.

Succesvoller was het Huis Habsburg, dat al relatief vroeg zijn verspreide en weinig gedocumenteerde bezittingen in kaart ging brengen, zoals in 1710 het 'Censimento' van Milaan (Lombardije) leidend tot 'il catasto Teresiano' uit 1760.⁴² Vervolgens werden Silezië, Bohemen, Moravië en ook de Zuidelijke Nederlanden in kaart gebracht. Een gunstige gelegenheid daarvoor deed zich voor toen de vereffening van de schulden van de Oostenrijkse Successieoorlog leidde tot een grote controverse tussen de derde stand en de adel en geestelijkheid in het hertogdom Limburg. Rekeningen bleven onbetaald en Brusselse commissarissen probeerden het conflict tevergeefs tot een oplossing te brengen. De conclusies van het rapport

38 HCL, LvO, inv.nr. 3904, Staat van de lopende schulden van Valkenburg ultimo 1664; LvO, inv.nr. 3903, 'Een kapitaal van Jan en Daniel Bu(j)rette van 4500 gulden te betalen door Hockels schatthoffer te Heerlen'.

39 HCL, LvO, inv.nr. 7631, Repliek schepenbank (1753) en inv.nr. 7632, Agenda Limpens (1750).

40 A. J. Munsters, 'De soevereiniteit van de Graetheide', *Historisch Jaarboek Land van Zwentibold VII* (1986) 58-88, aldaar 73-80.

41 F.K. Mann, *Steuerpolitische Ideale* (Jena 1937) 103.

42 <https://maps.geshergalicia.org/ref/habmap/geraadpleegd> op 17/04/2024.

dat de Brusselse commissaris Cornelis Baesen in 1755 uitbracht waren ongekend hard. Met name in het hertogdom hadden bestuurders uit de derde stand zich schuldig maakten aan financieel wanbeheer. Over Valkenburg en 's-Hertogenrade bracht Baesen op 18 juni 1753 rapport uit. Zijn oordeel was relatief mild: 'assez bien administré'. In de voorafgaande jaren had hij maandenlang in het klooster St. Gerlach kantoor gehouden en de bestuurders van elke plaats rekening en verantwoording laten afleggen over hun financiële beheer. De schepenen van Oud-Valkenburg beantwoordden in 1750 schriftelijk de meer dan twintig vragen van de commissaris, onder andere of alle percelen belasting betaalden. Uit het antwoord blijkt dat dit een pijnlijk onderwerp was. De schepenen gaven aan dat dit moeilijk te controleren was. Men miste de oppervlakte van de gemeentegrond. Dat was bergachtig en onvruchtbaar terrein, zodat het aan schat weinig op zou brengen. Daarnaast waren er inderdaad enige geërfd die meer bundergetal bezaten dan waarover ze schat betaalden. Complicatie was dat men dit door de 'doorenmengeling' van laat- en leengronden niet bewijzen kon en aangewezen was op de aanbrengh door de eigenaar zelf. In het verleden (waarschijnlijk bedoelde men de opname in 1686) was de fout gemaakt dat regenten en schepenen toegelaten hadden dat de grote bezitters hun percelen niet individueel aangaven maar en bloc, zowel leen als laat; met geen andere bedoeling dan om de ware aard en grootte van elk perceel te verdoezelen. Het betrof hier schout Limpens, zijn moeder en andere verwanten met een aanzienlijk bezit. Zij gaven een slecht voorbeeld met 'dusdanig imperfecte en frauduleuze' aanbrengh. Zelfs een landmeter zou moeite hebben om de precieze oppervlakte van de 'verswegen' percelen te ontdekken.⁴³

Baesen concludeerde dat binnen de gemeentes in Oostenrijks Valkenburg alle uitgaven werden gedekt door de grondbelasting; andere lokale omslagen waren er onbekend. Daardoor beklagden Geleen en Hoensbroek zich over de verdeling van de oorlogslasten naar rato van de 'matricule'. Als gemeenten met een grote oppervlakte hadden zij hierin een relatief groot aandeel. Maar gekeken naar het aantal inwoners behoorden ze tot de kleinere plaatsen. Ze voelden zich overbelast. Schinnen daarentegen, relatief klein in bunders, maar met veel inwoners, werd bevoordeeld. Een klacht die Baesen onderschreef, maar een oplossing ervan door wijziging van de 'matricule' zou nog meer problemen oproepen, waardoor alles bleef zoals het was. Het is een conclusie die overeenkomt met het rapport van Pesters aan de Staten-Generaal over Staats Valkenburg, 25 jaar eerder.

Baesen toonde zich verrast over het grote aantal bezittingen in handen van kerkelijke instellingen ('mains mortes'), en adel ('seigneurs des villages'), die

43 HCL, LvO, inv.nr. 7632, Vragenlijst (agenda) van commissarissen. De Limpens en Beelen (1750).

in geen enkele landslast bijdroegen, zelfs niet in de bedes en subsidies. Deze gepretendeerde vrijstelling, over naar zijn inschatting duizend bunders alleen al in Valkenburg, kwam voort uit gewoonte ('usage') of verduistering ('possession usurpée'). Deze vrijstelling was illegaal en in strijd met het reglement van 1680. De verschillen in plaatselijke gebruiken waren groot. Dit bood bestuurders, aanzienlijke heren en de geestelijkheid op vele manieren de mogelijkheid om zaken naar hun hand te zetten.⁴⁴

Vanaf 1755 werd op last van Brussel de strijd aangeboden met de vrijstellingen in Limburg en Overmaze. Het valt op dat de ingezetenen (met Brussel aan hun zijde) hierbij vooral de tegenwerking van de plaatselijke regenten moesten zien te overwinnen. De vrijdom van belasting van de heer van Geleen (prins de Ligne) werd in 1756 beëindigd. Zeer tegen de zin en onder protest van Reinier Corten, rentmeester van de heer (en tevens landsontvanger en luitenant-drossaard van Valkenburg!). Ook de tienden werden volgens Brusselse voorschriften aangeslagen. Volgens Baesen gingen de meeste tienden in Valkenburg nog steeds vrijuit, terwijl de arme bevolking overbelast was en in sommige dorpen negen en tien gulden per bunders betaalde. Bijgevolg daalde de Geleense aanslag per bunders tien procent. De markies van Hoensbroek, baron De Bongaert en de Commanderie van Alden Biesen waren door de Raad van Brabant veroordeeld tot het betalen van belasting over hun grondbezit in Hoensbroek, Wijmandrade en Nuth. De schatlijst van Hoensbroek steeg met ingang van 1755 van 737 bunders naar 927 bunders, waarmee de overige grondbezitters een verlichting van 25 procent van de belastingdruk per bunders bereikten. Zeer hardnekkig wist de Duitse Orde (Commanderie Alden Biesen) al eeuwenlang haar bezit vrij van belasting te houden. Zowel in 1685 als in 1755 werd de Duitse Orde veroordeeld tot betaling, maar landsgriffier Strens moest in 1782 nog instructies vragen in Brussel over de belastbaarheid van haar bezit in Oostenrijks Valkenburg, want nog steeds was dit niet in de schatlijsten opgenomen.⁴⁵

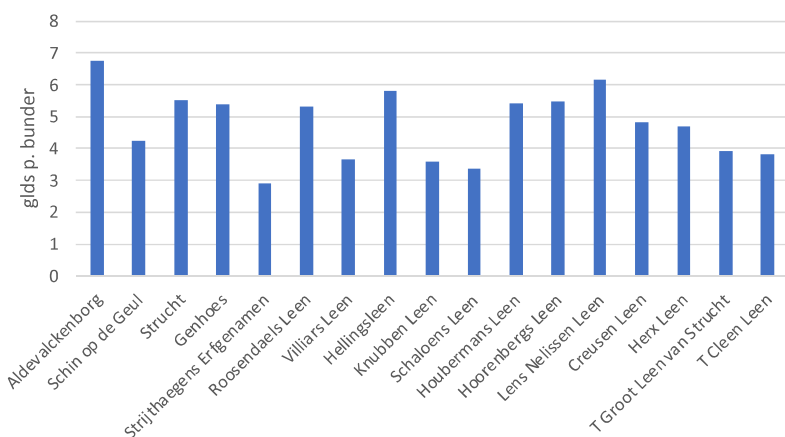
Naast eigenaren die helemaal geen belasting betaalden en de omslag per bunders die per plaats verschilde, was er ook nog het probleem dat binnen een gemeente 'leen' en 'laat' anders behandeld werden. Illustratief is het overzicht in grafiek 3. In Oud-Valkenburg was de omslag per bunders laat de hele achttiende

44 Rijksarchief Vorst, Archiefkanselarij van Brabant [BE-A0541 / T 39/1] inv.nr. 13, Papiers du conseiller du conseil de Brabant, Baesen, Commissaire pour les affaires de Limbourg et les Pays d'Outremerse 1748-1761.

45 Archives de l'État à Liège (AEL), Archives du comitè du dénombement et du cadastre du Limbourg [B12] inv.nr. 1067-1068, Brief van griffier Strens aan De Reul van 6-11-1782 'Comme l'ordre teutonique possède des biens a Geleen, Spaubeek et Oirsbeek de mon district et ailleurs dans le pays, je vous prie Monsieur de m'envoyer une copie de la dépêche de SAR qui ordonne que led. ordre doit payer les tailles'.

eeuw hoog (6,75 guldens licht).⁴⁶ Het verschil met Schin op Geul (4,25) was gemiddeld zo'n twee en een halve gulden per bunder en met Strucht (5,50), iets meer dan één gulden.⁴⁷ Deze verschillen kunnen op het eerste gezicht niet verklaard worden door correcties die vanwege de bodemgesteldheid en -opbrengst op het bundergetal aangebracht zouden zijn. Integendeel, de proost van Meerssen beklagde zich erover dat hij over zijn 27 bunder in Schin vol aangeslagen werd, terwijl het ging om schrale, rotsachtige percelen van geringe waarde.⁴⁸ De echte oorzaak was dat Schin 25 procent lager aangeslagen werd in de landtaks van Valkenburg dan volgens het bundertal gerechtvaardigd zou zijn.⁴⁹ Het feit dat in Oud-Valkenburg, en in mindere mate in Strucht, een aanzienlijk deel van de oppervlakte leengoed was, droeg bij aan de ongelijke verdeling van de lasten binnen de gemeente. Uit grafiek 3 blijkt dat de leenen in Oud-Valkenburg gemiddeld 35 procent per bunder minder betaalden dan de eigenaren van laat.

Grafiek 3. Gemiddelde omslag per bunder (leen als laat) in guldens licht per bunder omstreeks 1755 (Oud Valkenburg, Schin op Geul, Strucht).

[HCL, LvO, Oud Valkenburg, inv.nrs. 7658 tot 7736; Schin, inv.nrs. 8041, 8043, 8044, 8045; Strucht, inv.nrs. 7950, 7975, 7976]

46 HCL, LvO, inv.nrs. 7658-7736, Rekening over de laatgoederen 1714-1793.

47 Schin: HCL, LvO, inv.nrs. 7950; 7975, 7976, Strucht: HCL, LvO, inv.nrs. 8038-8045.

48 HCL, Archief Proosdij Meerssen [14.0D33], inv.nr. 452.

49 Oud Valkenburg: HCL, LvO, inv.nrs. 7658 tot 7736; Schin: HCL, LvO, inv.nrs. 8041, 8043, 8044, 8045; Strucht: HCL, LvO, inv.nrs. 7950, 7975, 7976.

Niet voor niets luidde Baesen's eindadvies aan de regering in Brussel om alle lokale gebruiken en feodale bestuursorganen overboord te zetten: in plaats van vier Statencolleges, één provinciaal bestuur, afschaffing van alle fiscale privileges, en de invoering van één provinciaal kadaster op uniforme grondslag.⁵⁰

Het kadaster van Maria Theresia voor Limburg en Overmaze⁵¹

De invoering van de voorgestelde maatregelen kon in de Limburgse Staten op heftig verzet rekenen. In 1760 kwam het tot een compromis met de landsregering, waardoor een nieuw kadaster in 1775 ingevoerd zou worden. Al in 1765 herinnerde Brussel de Staten eraan dat het voorwerk voor de nieuwe 'matricule' voor Limburg moest starten. Op 4 april 1770 verscheen eindelijk de keizerlijke ordonnantie waarin de principes van het 'dénombrement' werden uiteengezet. Hierbij volgde Brussel het model van het Luxemburgse kadaster, waarmee in 1766 een begin was gemaakt en dat in 1770 bijna voltooid was. Daarbij werd als noviteit rekening gehouden met de vruchtbaarheid en het gebruik van de grond door de jaarlijkse opbrengst en niet uitsluitend de oppervlakte te belasten. De classificatie en de waardering van de grondopbrengsten gebeurde in tien categorieën (akkers, weilanden, bossen, vijvers, gaarden inclusief renten, cijzen, tienden en heerlijke rechten, evenals molens, huizen en bedrijfsgebouwen) en daarbinnen weer in diverse klassen, afhankelijk van de opbrengst. Tabel 2 geeft een samenvattend overzicht van de resultaten voor de gemeente Oud-Valkenburg, die in 1770 waarschijnlijk als proef de spits afbeet. De taxatie van de kadastrale waarde of opbrengst ('produit cadastral') kwam tot stand aan de hand van plaatselijke verkoop- en pachtprizen per type grond. De belastbare opbrengst per bunder liep in Oud-Valkenburg uiteen van 37,50 guldens licht in de hoogste categorie (weilanden en hoven), tot 4 guldens licht voor de woeste gronden. De jaarlijkse omslag per bunder lag meestal tussen de drie tot vijf stuiver per gulden (15 tot 25 procent). De totale belastbare waarde van alle percelen samen (inclusief tienden en de watermolen) in Oud Valkenburg bedroeg 23.305 guldens licht, waarvan de 37 hoogst aangeslagenen (op meer dan 100 gulden gewaardeerd) 70 procent voor hun rekening namen. De belasting was 3,5 stuiver per gulden en bracht 4077 gulden op waarvan meer dan driekwart bestemd was voor de provinciale 'taxt'.

50 E. Dormans, 'Van alle tijden? Fiscale modernisering in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse Landen van Overmaze na de Oostenrijkse Successieoorlog (1748-1782)', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het sociaal historisch Centrum voor Limburg* 59 (2014) 51-80.

51 Het archief wordt bewaard in het Rijksarchief te Luik; zie B. Dumont, *Inventaire des archives du comité du dénombrement et du cadastre du Limbourg (Duché de Limbourg, pays de Dalhem, de Fauquemont (Valkenburg) et de Rolduc (s-Hertogenrade) (1756) 1769-1783 (1797) [Instrument nr. B12] (Brussel 2016).*

Tabel 2. Waardering (gulden licht) van de gronden in Oud-Valkenburg (uitwerp of 'produit cadastral') met berekening grondbelasting

Classificatie	Glds	Opp.	Prod.	Belast.
	p.b.	bunders	Cadas.	3,5 stu/Gld
Ploegbare landen vrij van tienden	28,8	41	1192	209
id aan de 11 tiende onderworpen	24,0	516	12391	2168
Hoven en boomgaarden	37,5	14	512	90
De weijden	37,5	91	3430	600
Bemden	30,0	38	1153	202
Boschen en haegen	13,0	52	680	119
Broeken ofte morasten	4,8	5	22	4
Vijvers	25,0	4	105	18
Inculte gronden	4,0	65	259	45
Huijsen op	15,0	105 h.	1575	276
De Moolen (a)	409,8		650	114
Tienden (b)			1331	233
afrondingen		5	5	
		832	23305	4077
Naar eigenaren (extract)				
Hoer de Carthijls (Schaloen)		91	3128	547
Gen. Dui Portail (Siberhuuske)		96	2925	512
Von Pelser (Genhoes)		77	1923	337
De Selis, Baron van (Hellinxhof)		53	1311	229
Jouf wed Gauthier Maastricht		29	756	132
De la Croix, F.H., Schout		23	559	98
Rest = 37 pers		280	5908	1034
> 100 glds prod.cadast.		648	16510	2889
< 100 glds prod.cadast.		184	5464	955
tiende (c)			1331	233
Totaal Oud Valkenburg (d)		832	23305	4077
(a) De molen jaarlijks produit cadast. met aftrek van 2/3 voor onderhoud				
(b) De tiende volgens het produit evalueert door het gericht				
(c) In bezit van Von Pelser; De Selys; pastoor				
(d) per bunder gemiddeld 4,90 glds				

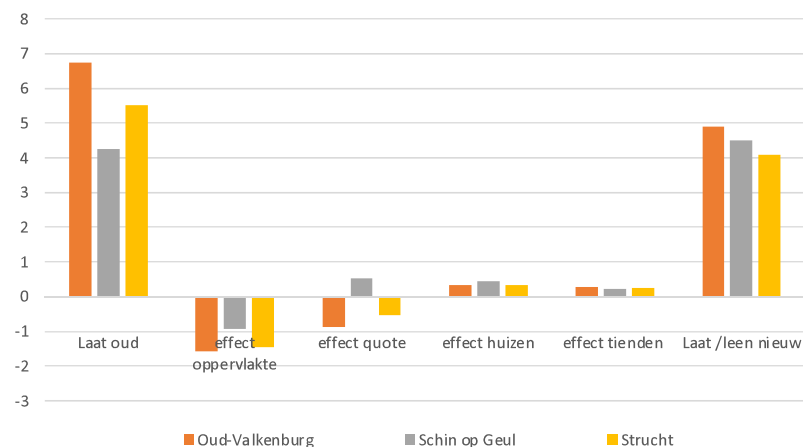
[HCL, LuO, inv.nr. 7641, 'Cadafter van de gemeente van Oud-Valkenborgh van het jaer anno 1770' zijnde een legger, 1 deel; inv. nr. 7642, Tabellarisch overzicht van het in het vorig nummer beschreven 'cadafter' z.j. (ca. 1770)]

De hele operatie in Limburg werd door Brusselse commissarissen nauwlettend bewaakt. Er was echter een belangrijk verschil in de opzet tussen het Luxemburgse en Limburgse kadaster. Het Luxemburgse model was erop gericht een kohier te bouwen waarin het inkomen van elk familiehoofd was vastgelegd, waarbij ook personele elementen zoals de grootte van de veestapel, gebouwen, inkomen uit renten en cijzen en de opbrengst van ambacht en nering meetelden. In Limburg en de Landen van Overmaze omvatte de aanbrenge alleen de percelen gespecificeerd naar grootte, ligging, gebruik en met de renten, tienden of cijzen die mogelijk van de opbrengst afgingen. Het kadaster was duidelijk alleen bedoeld voor de reële heffing op onroerend goed, land en gebouwen ('taille'). Het personele element bleef hier buiten het kadaster.⁵² Toen de eerste resultaten van de lokale aangiftes binnenkwamen, bleek de berekende kadastrale opbrengst aanzienlijk lager dan waarop men had gerekend, omdat men op lokaal niveau vele aftrekposten (zoals pacht, hypotheekrente, erfdiensbaarheden) had toegelaten. De discussies die hierover ontstonden maakten dat het tot 1778 duurde voordat er een nieuwe matricule kon worden vastgesteld. Na verwerking van alle beroepsprocedures kwam in 1782 de definitieve versie tot stand.

Voor de meeste inwoners van Oud-Valkenburg, Schin op Geul en Strucht zullen de effecten direct merkbaar zijn geweest. Zoals afgebeeld in grafiek 4 daalde de gemiddelde grondbelasting per bunder met 25 procent door de toevoeging van de leenen en de voormalig onbelaste en verborgen percelen: in Oud-Valkenburg en Strucht met 1,50 gulden, in Schin met iets minder dan één gulden. Door afschaffing van de traditionele Valkenburgse 'matricule' raakte de heerlijkheid Schin haar relatief gunstige aanslag in de landslasten kwijt. Schin was daardoor de enige van de drie heerlijkheden die per saldo de omslag per bunder zag toenemen ('effect quote'). Daarentegen kregen ook de allerarmsten te maken met de belasting van hun huisje of krotje. Elke woning werd op vijftien gulden gewaardeerd. Dit kwam neer op 2,25 tot 3 gulden licht per gezin. Dat was voor veel inwoners een bedrag dat ze niet op konden brengen. Het kwam, gemeten naar koopkracht, neer op een week werken voor een dagloner. Om de armste ingezetenen te ontzien besloot bijvoorbeeld de dorpsvergadering in Oirsbeek de huizen niet meer aan te slaan en ter compensatie de bunders hoger te waarderen.

52 C. de Moreau de Gerbèhaye, *L'abrogation des privilèges fiscaux et ses antécédents. La lente maturation du cadastre thérésien au duché de Luxembourg (1684-1774)* (Brussel 1994) 599.

Grafiek 4. Effecten op de belasting in guldens licht per bunder laat als gevolg van de invoering van het nieuwe kadaster in 1782

[HCL, LvO, Oud-Valkenburg, inv.nrs. 7641, 7643; Schin, inv.nr. 7951; Strucht, Archief Proosdij Meerssen inv.nr. 630]

De Brusselse aanpak in 1770 is waarschijnlijk de Staatse bestuurders in Overmaze niet ontgaan. Ook daar legden na de Oostenrijkse Successieoorlog openstaande schulden een groot beslag op de landsmiddelen. Vermoedelijk bleef men in eerste instantie, zoals in 1776, een personele heffing over vermogende inwoners naar Hollands voorbeeld als de beste oplossing zien. De nieuwe rentmeester der domeinen in Staats Valkenburg Van Panhuijs hield in 1775-1780 een inventarisatie ten behoeve van wat mogelijk een kohier van een personele belasting had moeten worden. Dit leidde tot een verzameling data met de opsomming van de tekenen van welstand in elk dorp of gehucht, waarbij men uitkwam op in totaal 3450 families, 3406 huizen, 27 kastelen, 21 kerken, 2150 paarden, 1108 karren, 8001 stuks hoornvee en verder schuren, bakhuizen en meer.⁵³ Een poging om op basis van dit kohier een personele omslag te introduceren mislukte echter. Op de achtergrond speelde een financieringsprobleem. Tussen 1780 en 1782 werden de doorgaande wegen in Valkenburg flink op de schop genomen; dit vooral als stimulans voor het handelsverkeer en de aanvoer op Maastricht. Maar ook de lokale dorpen zouden er volgens

53 NA Collectie mr. D.R.W. Bisdom en opvolgers [1.10.06] inv.nr. 210.

de initiatiefnemers veel baat bij hebben.⁵⁴ De betrokken gemeentes hadden de verbetering van de grote doorgaande wegen in Valkenburg op eigen kosten gerealiseerd en kregen opdracht om ten behoeve van de rentebetaling en aflossing van de opgenomen leningen de personele belasting te introduceren, waarvoor door Van Panhuijs het voorwerk al gedaan was. Voor de duur van vijftien jaar zou elke huishouden binnen de gemeente voor vier à vijf schellingen aangeslagen worden.⁵⁵ Daarmee waren de inwoners en de Staatse luitenant-voogd Pélèrin het helemaal niet eens. Na veel geharrewar namen de Staten van Valkenburg de schulden over en werden rente en aflossing via een aparte omslag op de traditionele wijze (de grondbelasting) over de Valkenburgse banken verdeeld.⁵⁶

Daarmee bleef in het Staatse deel alles bij het oude, al zijn er in navolging van het Brusselse initiatief overal tussen 1775 en 1780 nieuwe kadasters gemaakt, maar op de traditionele manier door plaatselijke aanbrennen en zonder consequenties voor de belastingsystematiek. De oude orde bleef er intact tot de Franse legers in 1794 binnenvielen.

Aan de formele aanhechting bij de Franse Republiek op 1 oktober 1795 ging eerst een militair bezettingsjaar vooraf, waarin de streek als wingewest werd beschouwd. Vanaf de eerste dag van het vijfde republikeinse jaar, op 22 september 1796, werden de Franse grondbelastingen geheven. De inning van deze belastingen bleek belangrijker dan het feitelijke kadastreren van de verschillende gronden. De centrale administratie eiste vanuit Parijs een vooraf bepaalde som op die de grondbelasting diende op te brengen. Dit bedrag werd, onder meer op basis van de bevolkingsaantallen, verdeeld over de verschillende departementen. Daarna volgde de opsplitsing over de administratieve arrondissementen en ten slotte kregen de municipaliteiten de opdracht een geldsom te innen. De lokale besturen dienden zelf uit te zoeken hoe de eigenaren van onroerende goederen werden aangeslagen, en konden de oude leggers blijven gebruiken.

Dit Franse stelsel, waarbij een bepaalde van bovenaf vastgestelde quote werd ingevorderd als grondbelasting, bleef bestaan totdat in 1832 het kadaster was voltooid en de belasting over de belastbare opbrengst per perceel in Nederland kon worden ingevoerd. Vanwege de politieke onrust van dat moment gebeurde

54 M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen, 1775-1801* (Assen 1964) 135-136.

55 1 hollands schelling is 6 stuivers, maal 5 = 30 hol stuivers of drie dagen loon.

56 E. Dormans, 'De weg kwijt. De 'instaatstellinge der groote weegen of heirbaanen' in Staats-Valkenburg, 1778-1794', in: V. Enthoven (ed.), *Nederland in last. Vijfhonderd jaar overheidsfinanciën in de Lage Landen, 1500-2000* (Leiden 2021) 110-129.

dit in Limburg later, in de jaren 1837 en 1841-1844.⁵⁷ Voor Limburg waren de werkzaamheden na de Belgische afscheiding namelijk gestaakt. Er kwam een voorlopige regeling die tot 1862 van kracht bleef. De voor de provincie berekende opbrengsten op basis van het nieuwe kadaster leidden (uitgesmeerd over drie jaren) tot een stijging van de grondbelasting met meer dan 60 procent. Ondanks heftige oppositie van de Limburgse grondeigenaren passeerde de wet de Eerste Kamer. Achteraf kan geconcludeerd worden dat de verhoging in 1865-1868 inderdaad onbillijk hoog was in vergelijking met de andere provincies door een te hoge inschatting van de kadastrale opbrengst. Een herziening kreeg pas in 1893 effect.⁵⁸

Conclusie en vooruitblik

De geschiedenis van de grondbelasting heeft vele archivalia nagelaten die de reconstructie van het fiscale landschap mogelijk maken. Het fiscale landschap is de beschrijving van het landschap zoals dat door de fiscus werd gezien. Het bestaat uit economische eenheden, afgebakende percelen met een eigenaar, opgemeten, gestandaardiseerd en geclassificeerd naar gebruik, en juridisch onderbouwd door een kadaster met geen ander doel dan het faciliteren van de belastingheffing. Het is een verregaande abstractie van de werkelijkheid maar bevat wel veel informatie over het fysieke landschap, de menselijke leefomgeving als mix van natuur en cultuur. De steeds toenemende fiscale honger van de soeverein maakte dat de 'hefcedulen' en schatlijsten in de Valkenburgse dorpen uitgroeiden tot gedetailleerde kadasters. Economische criteria in plaats van maatschappelijke status en traditie gingen de hoogte van de belastingaanslag bepalen. Deze lange strijd is in onze archieven gedocumenteerd.

Het is te wensen dat deze historische bronnen meer in de landschapsgeschiedenis gebruikt gaan worden. Eigenlijk alleen het kadaster uit 1832 wordt in regionaal historisch onderzoek de laatste tijd ontsloten. Zo bestaat het project HISGIS uit gedigitaliseerde kaarten van het oudste kadaster uit 1832, die gecombineerd kunnen worden met andere (thematische) kaartlagen.⁵⁹ Voor de HISGIS-basislaag

57 P. Kruisinga, 'De kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990', in: Huygens Instituut, *Digitale versie Broncommentaren 3*, 24. https://resources.huygens.knaw.nl/pdf/Broncommentaren/voorlopig/Broncommentaren_3_017-073.pdf geraadpleegd 17/04/2024

58 N. Bos, *Notabele ingezetenen. Historische Studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunssum 1995) 166-167.

59 Het standaardwerk van J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen/Maastricht 1988), maakt geen gebruik van kadasters vóór 1832.

zijn deze kaarten gedigitaliseerd en door op een perceel te klikken, verschijnen de bijbehorende gegevens over eigenaren, bodemgebruik en de waarde anno 1832. Op termijn zal HISGIS heel Nederland omvatten. De combinatie van de kadastrale kaarten van HISGIS en andere kaarten kan bijdragen aan de documentatie van de veranderingen in onze leefomgeving.⁶⁰ De sporen die de grondbelasting in de loop der eeuwen heeft achtergelaten zijn hierbij een zeer bruikbare en rijke bron van kennis over de door de mens gevormde leefomgeving, ons huidige landschap.

60 <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/hisgis>. Voor recente Limburgse ontwikkelingen: P.A.J. Caljé, 'Limburgse landschapsgeschiedenis. Benaderingen, voorbeelden, kansen', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 152 (2016) 271-298 en het 'Aezel project' <https://aezel.eu/over/projecten> (geraadpleegd op 17/04/2024).